

An Outline of the Theory of Agency and Structure Based on Allameh Tabataba'i's Epistemological Realism

Mohammadreza Mohammadi¹ , Gholamreza Sedigh Ouraei²

1. PhD Candidate in Sociology, Faculty of Literature and Humanities, Dr. Ali Shariati, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (Corresponding Author).

mohammadi.mohammadreza@mail.um.ac.ir

2. Professor Emeritus, Department of Social Sciences, Dr. Ali Shariati's Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

sedoura@um.ac.ir

Received: 2025/06/22; Accepted 2026/02/09

Extended Abstract

Introduction and Objectives: The problem of the relationship between agency and structure is among the most fundamental theoretical issues in the social sciences. A wide range of sociological theories, from structuralist to action-oriented approaches, have sought to provide different explanations of this relationship. However, a large part of these theories rests on epistemological and ontological presuppositions that are either implicitly assumed or have received limited philosophical scrutiny. Accordingly, reconsidering this issue from the perspective of a coherent philosophical system can open new horizons for understanding the relationship between agency and structure.

The present study, drawing on the realist epistemology of Allameh Tabataba'i, examines the relationship between agency and structure with the aim of proposing an alternative theoretical model. Within this approach, the central question concerns how human action is formed in relation to social realities and what role these realities play in the explanation

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

of action. The article seeks to show that, within the framework of Allameh Tabataba'i's philosophical realism, social reality cannot be fully reduced to individual actions, nor can action be conceived as something completely determined by structures.

The main objective of the research is to extract and formulate a theoretical model of the relationship between agency and structure based on an analysis of the ontology of volitional action, the types of realities, and the manner of knowing them in Allameh Tabataba'i's thought. In this framework, the article aims to systematically clarify the status of social reality, its role in the formation of action, and the limits of its influence on human will.

Method: This research is a theoretical and analytical study, and its method is based on conceptual analysis and theoretical inference from philosophical texts. The research data were not obtained through empirical collection, but rather through direct engagement with the works of Allameh Tabataba'i and a careful rereading of his epistemological and ontological discussions. In this process, particular attention has been paid to discussions concerning reality, perception, volitional action, and the prerequisites of action as the main axes of analysis.

The research procedure is as follows: first, the foundations of Allameh Tabataba'i's realist epistemology—especially his conception of reality and the possibility of knowing it—are explicated. Then, focusing on the ontological analysis of volitional action, the perceptual and affective components of action and their role in the issuance of human acts are examined. In the next step, different types of realities, particularly psychological and social realities, are analyzed from the perspective of this philosophical system.

Finally, by integrating these discussions, the theoretical model of the research is extracted; a model in which the relationship between human agency and social structures is explained not as a relation of opposition, but as a relation based on non-determinative influence. This analytical-inferential method makes it possible to present a model consistent with realist philosophical foundations without relying on the dominant theoretical assumptions of modern sociology. Moreover, in order to situate the discussed issues within the contemporary field of sociology, the findings are compared with some of the prominent theories in this domain.

Results: The results of the study show that, within the framework of Allameh Tabataba'i's realist epistemology, social reality possesses real existence. However, this reality belongs to the category of psychological realities, with the fundamental difference that its existen-

tial constitution is not dependent on the individual, but is realized collectively. In other words, social reality is not merely the arithmetic sum of individuals' psychological states, but rather something that is grounded in the collectivity and displays a certain degree of independence and resistance in relation to the individual.

At another level, it can be stated that in Allameh Tabataba'i's intellectual system two concepts can be abstracted from external realities, namely existence and essence, and primacy in the external world belongs to existence. The existence of some realities is in itself, which is referred to as independent existence, while the existence of some entities is in relation to others, which is called relational existence. On this basis, social phenomena possess relational existence, meaning that their existence and causal efficacy depend on other existences, and without them this relational existence would not be realized. Reflection on this point leads to a deeper understanding of the meaning of society and the nature of social realities.

On the other hand, volitional human action in this theoretical system is based on perceptual and affective prerequisites. These prerequisites are formed under the influence of various types of realities, including social realities. Social reality can affect the perceptions, motivations, and inclinations of the agent, but this influence does not amount to the definitive determination of action.

According to the results of the research, social realities play the role of a preparatory or enabling cause (cause mo'addeh) in relation to action, rather than a sufficient cause. That is, these realities provide the conditions of possibility or facilitation for the emergence of action, while the final decision and the issuance of action remain attributable to the free agent. Moreover, external action itself, as a physical reality, has social effects and can play a role in the reproduction or transformation of social realities.

Discussion and Conclusions: The findings of the research indicate that the proposed model can substantially moderate the common divide between agency-oriented and structure-oriented theories. In this model, neither human agency is ignored nor are social structures reduced to purely conventional or mental entities. In other words, Allameh Tabataba'i's realist epistemology makes it possible to recognize social reality as something real and effective without leading to structural determinism.

From a theoretical perspective, this approach opens a horizon distinct from that of many contemporary sociological theories, because its emphasis on the philosophical analysis

of reality and action enables a reconstruction of the fundamental concepts of the social sciences. The key conclusion is that human action always takes shape within the context of social realities, yet this context does not play an absolutely determinative role, and the freedom and will of the agent remain preserved—although their intensity and degree vary depending on the manner and strength of engagement with external reality.

In sum, the theoretical model extracted in this study, grounded in realist epistemology, offers an intermediate explanation of the relationship between agency and structure that avoids both individualistic reductionism and structural determinism. This model can serve as a theoretical basis for the development of future philosophical and sociological research and can facilitate a deeper dialogue between the philosophical knowledge of Muslim philosophers and contemporary social theory.

Comparison with Contemporary Sociological Theories:

Among theorists who have addressed the agency-structure problem, Pierre Bourdieu offers a similar narrative. For Bourdieu, actions can be explained neither by the situations in which they occur (the present circumstances that apparently give rise to them) nor by their past conditions (the conditions that shaped the habitus), but only by relating these two sets of social conditions: the social conditions in which the habitus is formed and the social conditions in which it is actualized (Bourdieu, 1992).

Among later theorists, Margaret Archer, adopting a realist approach, presents a significant position on the agency-structure problem. Archer posits different layers of social reality and believes in the mutual relationship between these layers. By introducing the concept of analytical dualism, she offers a specific methodological approach for examining this relationship—the relationship between agency and structure (Archer, 2010). It should be emphasized that the term “analytical dualism” points to the fact that distinguishing agency from structure is analytical in nature. Archer rejects the existence of social reality as an object separate from persons and emphasizes that without human beings, social reality does not exist, and it manifests itself through human behavior. According to Archer, the individual and society have an inseparable coexistence, and on this basis, adopting a dualistic explanatory methodology is necessary—a methodology that analytically distinguishes the individual from society and allows for the investigation of different relationships between them (Parker, 2007).

As stated in the realist epistemology derived from Allameh Tabataba'i's theory, some

psychological matters are grounded in the collectivity and, as reality, display resistance against the individual. At the same time, since these realities are of the same nature as psychological realities, individuals are always their bearers, and without assuming human existence, social realities—or psychological realities grounded in the collectivity—would not exist. Consequently, the discussions presented in this article are close to the approach offered by Archer.

According to Archer, intentional action, which relies on the individual's psychological characteristics, always occurs within social structure. Thus, structure has temporal priority over action. However, the effect of structure on action is not determinative; rather, structure has a conditioning effect. In fact, the individual acts based on their psychological characteristics, but this action is constrained and limited by structural conditions. Moreover, the action that has occurred under the influence of structural conditions subsequently has a causal effect on structure, reproducing or transforming it (Archer, 1995, pp. 157-168).

Archer's definition of action or agency is close to the concept of volitional action in Allameh Tabataba'i's realist philosophy, although it lacks its specific details. It can also be said that Archer, like the model derived from realist epistemology, considers the effect of structural and cultural conditions—within which individuals interact—on actions as a limiting influence rather than a causal one. In other words, his discussion is close to the concept of preparatory cause (cause mo'addeh) in Allameh Tabataba'i's realist epistemology. He also considers the effect of social interactions on structure and culture as causal, which from this perspective is similar to the definition derived from Allameh Tabataba'i's realist epistemology.

Acknowledgements: The authors would like to thank all colleagues whose constructive critiques and comments contributed to the improvement of this article.

Conflict of Interests: The authors declare that there is no conflict of interest regarding this research.

Keywords: Realism, Allameh Tabataba'i, Agency, Structure, Social Reality.

Cite this article: Mohammadi, Mohammadreza, and Sedigh Ouraei, Gholamreza (2026). An Outline of the Theory of Agency and Structure Based on Allameh Tabataba'i's Epistemological Realism. *Journal of Humanities Methodology*, 32(127): 7-34.

طرحی از نظریه عاملیت و ساختار براساس معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبائی

محمد رضا محمدی^۱ ، غلامرضا صدیق اورعی^۲

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول).

mohammadi.mohammadreza@mail.um.ac.ir

۲. استاد بازنشسته گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

sedoura@um.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۰

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: مسئله نسبت میان «عاملیت» و «ساختار» از بنیادی‌ترین مباحث نظری در علوم اجتماعی است و طیف گسترده‌ای از نظریه‌های جامعه‌شناختی، از رویکردهای ساختارگرایانه تا کنش‌گرایانه، کوشیده‌اند تبیین‌هایی متفاوت از این رابطه ارائه دهند. با این حال، بخش عمده این نظریه‌ها بر پیش‌فرض‌هایی معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی استوارند که یا به‌طور ضمنی پذیرفته شده‌اند یا کمتر مورد واکاوی فلسفی قرار گرفته‌اند. از این‌رو، بازاندیشی در این مسئله از منظر یک دستگاه فلسفی منسجم می‌تواند افق‌های تازه‌ای برای فهم رابطه عاملیت و ساختار بگشاید.

پژوهش حاضر با تکیه بر معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبایی و با هدف ارائه یک مدل نظری بدیل، به بررسی نسبت عاملیت و ساختار می‌پردازد. در این رویکرد، مسئله اصلی آن است که کنش انسانی چگونه در نسبت با واقعیت‌های اجتماعی شکل می‌گیرد و این واقعیت‌ها چه جایگاهی در تبیین کنش دارند. مقاله می‌کوشد نشان دهد که در چارچوب رئالیسم فلسفی علامه طباطبایی، نه می‌توان واقعیت اجتماعی را به‌طور کامل به کنش‌های فردی فروکاست و نه می‌توان کنش را به‌مثابه امری کاملاً تعیین‌شده از سوی ساختارها تلقی کرد.

هدف اصلی پژوهش، استخراج و صورت‌بندی مدلی نظری از رابطه عاملیت و ساختار است که مبتنی بر تحلیل هستی‌شناسی کنش ارادی، انواع واقعیت و نحوه شناخت آنها در اندیشه علامه طباطبایی باشد. در این چارچوب، مقاله در پی آن است که جایگاه واقعیت اجتماعی، نقش آن در شکل‌گیری کنش، و حدود تأثیرگذاری آن بر اراده انسانی را به‌صورت نظام‌مند روشن سازد.

روش: این پژوهش از نوع مطالعات نظری و تحلیلی است و روش آن مبتنی بر تحلیل مفهومی و استنباط نظری از متون فلسفی است. داده‌های پژوهش نه از طریق گردآوری تجربی، بلکه از رهگذر مراجعه مستقیم به آثار علامه طباطبایی و بازخوانی دقیق مباحث معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی ایشان به‌دست آمده است. در این مسیر، به‌ویژه مباحث مربوط به واقعیت، ادراک، کنش ارادی و مقدمات آن، به‌عنوان محورهای اصلی تحلیل انتخاب شده‌اند.

روش کار بدین‌صورت است که ابتدا مبانی معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبایی، به‌ویژه تلقی ایشان از واقعیت و امکان شناخت آن، تبیین می‌شود. سپس، با تمرکز بر تحلیل هستی‌شناسی کنش ارادی، اجزای ادراکی و عاطفی کنش و نقش آنها در صدور فعل انسانی بررسی می‌گردد. در گام بعد، انواع واقعیت‌ها، به‌ویژه واقعیت‌های روانی و اجتماعی، از منظر این دستگاه فلسفی واکاوی می‌شوند. در نهایت، با تلفیق این مباحث، مدل نظری پژوهش استخراج می‌شود؛ مدلی که در آن، رابطه میان عاملیت انسانی و ساختارهای اجتماعی نه به‌صورت تقابل، بلکه به‌عنوان رابطه‌ای مبتنی بر تأثیرگذاری غیرتعیین‌کننده تبیین می‌گردد. این روش تحلیلی - استنباطی امکان می‌دهد که بدون اتکا به مفروضات نظری رایج در جامعه‌شناسی مدرن، الگویی سازگار با مبانی فلسفی رئالیستی ارائه شود. همچنین به منظور قرارگیری مباحث مطرح شده در جایگاه امروزی علم جامعه‌شناسی، یافته‌های به دست آمده با برخی از نظریات مطرح این حوزه، مورد مقایسه قرار گرفته است.

نتایج: نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در چارچوب معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبایی، واقعیت اجتماعی واجد وجود واقعی است. با این حال، این واقعیت از سنخ واقعیات روانی است؛ با این تفاوت اساسی که قوام وجودی آن قائم به فرد نیست، بلکه به صورت جمعی تحقق می‌یابد. به بیان دیگر، واقعیت اجتماعی نه صرفاً جمع جبری حالات روانی افراد، بلکه امری قائم بر جمع است که در برابر فرد، نوعی استقلال و مقاومت از خود نشان می‌دهد. همچنین در سطحی دیگر می‌توان گفت در دستگاه فکری علامه طباطبایی از واقعیت‌های خارجی دو مفهوم قابل انتزاع‌اند که عبارتند از وجود و ماهیت و اصالت در جهان خارج با وجود است. وجود بعضی از واقعیات فی‌نفسه است که به آن وجود مستقل گفته می‌شود و وجود بعضی امور، فی‌غیره است که آن را وجود رابط یا وجود ربطی گویند. بر این اساس پدیده‌های اجتماعی، وجود ربطی دارند. به این معنا که وجود منشأ اثر بودن آنها متکی به وجودهای دیگر است و بدون حضور آنها این وجود ربطی هم وجود نخواهد داشت. تأمل در این معنا، درک عمیق‌تری از معنای جامعه و چیستی واقعیات‌های اجتماعی را حاصل خواهد کرد.

از سوی دیگر، کنش ارادی انسانی در این دستگاه نظری، مبتنی بر مقدمات ادراکی و عاطفی است. این مقدمات تحت تأثیر انواع واقعیات‌ها، از جمله واقعیات‌های اجتماعی، شکل می‌گیرند. واقعیت اجتماعی می‌تواند بر ادراکات، انگیزش‌ها و گرایش‌های کنشگر اثر بگذارد، اما این اثرگذاری به معنای تعیین قطعی کنش نیست.

براساس نتایج پژوهش، واقعیات‌های اجتماعی در نسبت با کنش، نقش علت مُعَدّه یا عامل زمینه‌ساز و تسهیل‌گر را ایفا می‌کنند، نه علت تامه. بدین معنا که این واقعیات‌ها شرایط امکان یا تسهیل‌بروز کنش را فراهم می‌آورند، اما تصمیم‌نهایی و صدور کنش همچنان به فاعل مختار نسبت داده می‌شود. همچنین، کنش بیرونی خود به عنوان یک واقعیت فیزیکی، واجد آثار اجتماعی است و می‌تواند در بازتولید یا تغییر واقعیات‌های اجتماعی نقش ایفا کند.

بحث و نتیجه‌گیری: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که الگوی ارائه‌شده می‌تواند شکاف رایج میان نظریه‌های عاملیت‌محور و ساختارمحور را تا حد زیادی تعدیل کند. در این مدل، نه عاملیت انسانی نادیده گرفته می‌شود و نه ساختارهای اجتماعی به عنوان اموری صرفاً اعتباری یا ذهنی فروکاسته می‌شوند. به عبارتی معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبایی امکان آن را فراهم

می‌آورد که واقعیت اجتماعی به‌عنوان امری واقعی و مؤثر به رسمیت شناخته شود، بی‌آنکه به جبرگرایی ساختاری منتهی گردد.

این رویکرد، از حیث نظری، افقی متفاوت نسبت به بسیاری از نظریه‌های جامعه‌شناختی معاصر می‌گشاید؛ زیرا تأکید آن بر تحلیل فلسفی واقعیت و کنش، امکان بازسازی مفاهیم بنیادین علوم اجتماعی را فراهم می‌سازد. نتیجه مهم این است که کنش انسانی همواره در بستر واقعیت‌های اجتماعی شکل می‌گیرد، اما این بستر نقش تعیین‌کننده مطلق ندارد و اختیار و اراده فاعل همچنان محفوظ است. گرچه متأثر از نحوه مواجهه با واقعیت بیرونی، شدت و ضعف آن، تغییر خواهد کرد.

در جمع‌بندی می‌توان گفت مدل نظری استخراج‌شده، مبتنی بر معرفت‌شناسی رئالیستی، تبیینی میانه از رابطه عاملیت و ساختار ارائه می‌دهد که هم از فروکاست‌گرایی فردگرایانه و هم از جبرگرایی ساختاری فاصله می‌گیرد. این مدل می‌تواند به‌عنوان مبنایی نظری برای توسعه پژوهش‌های فلسفی و جامعه‌شناختی آینده مورد استفاده قرار گیرد و زمینه گفت‌وگوی عمیق‌تر میان دانش فلسفی فیلسوفان مسلمان و نظریه اجتماعی معاصر را فراهم آورد.

تقدیر و تشکر: از تمامی همکارانی که نقدها و نظرات سازنده‌شان به بهبود این مقاله کمک کرد سپاسگزاریم.

تعارض منافع: نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ تعارض منافعی در رابطه با این پژوهش وجود ندارد.

واژگان کلیدی: رئالیستی، علامه طباطبایی، عاملیت، ساختار، واقعیت اجتماعی.

استناد: محمدی، محمدرضا، و صدیق اورعی، غلامرضا (۱۴۰۵). طرحی از نظریه عاملیت و ساختار براساس معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبایی. مجله روش‌شناسی علوم انسانی ۳۲ (۱۲۷): ۳۴-۷.

مقدمه و طرح مسئله

در طول نزدیک به دو قرن از معرفی علمی به نام جامعه‌شناسی توسط آگوست کنت، تاکنون آثار و اندیشه‌های مختلفی تحت عنوان جامعه‌شناسی ارائه شده است. گرچه در نگاه بنیان‌گذاران این علم، جامعه‌شناسی دانشی بود همچون علوم طبیعی، ولی دیری نپایید که بحث‌های فراوانی پیرامون پیش‌فرض‌های اساسی در تولید علم جامعه‌شناسی، همچون موضوع مورد مطالعه آن، نسبت آن با علوم طبیعی، ماهیت فعالیت انسانی و ... زمینه‌ساز ظهور مکاتب گوناگون و متضادی در این علم شد. در این بین نحوه تأثیر و تأثر امر اجتماعی و کنش انسانی، از جمله مهم‌ترین مناقشات در نظریه اجتماعی محسوب می‌شود. به طوری که سه موضع نظری، عمده نظریات جامعه‌شناختی را در دسته‌بندی‌های مختلف قرار داده است. یعنی تأکید بر امر اجتماعی یا ساختار در نظریاتی با رویکرد جمع‌گرایی وجودشناختی، تأکید بر کنش انسانی در نظریاتی با رویکرد فردگرایی وجودشناختی و دسته سوم نظریاتی که سعی در تلفیق این دو رویکرد داشته‌اند.

فارغ از رویکردی که هر یک از مکاتب در هستی‌شناسی و روش‌شناسی پدیده‌های اجتماعی اختیار کرده‌اند، هر یک از آنها در مقام نظریه‌پردازی، سعی در تبیین و بررسی موضوع مورد نظر خود داشته و به مطالعه آن پرداخته‌اند. نتیجه اینکه پس از گذشت دو قرن از عمر جامعه‌شناسی، این علم با کثرت نظریه‌های مختلف روبرو است. ولی عدم وفاق معرفت‌شناختی، مانع انباشت نظری شده و این از مهمترین مشکلات پیشاروی نظریه اجتماعی به حساب می‌آید (چلبی، ۱۳۹۳).

علاوه بر مشکل فوق، جامعه‌شناسی در چهار دهه گذشته در ایران با انتقادهای دیگری نیز روبه‌رو بوده است. نظریات تولیدشده در علم جامعه‌شناسی، مبتنی بر مفروضات هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی ویژه‌ای است که از خاستگاه فلسفی جوامع غربی نشئت می‌گیرند. این انتقاد مبنی بر این ادعا است که جامعه‌شناسی (و به‌طور کلی علوم انسانی) مبتنی بر مفروضاتی است که مغایر با اندیشه‌های اسلامی است. هواداران این نگاه، از ایده جامعه‌شناسی اسلامی دفاع می‌کنند. براساس این ایده، ضروری است نظریات تولیدشده در علم جامعه‌شناسی در طول دو قرن گذشته را کنار گذاشت و دست به کار تولید علمی بومی (اسلامی) شد که مبتنی بر مفروضات اسلامی یا دینی باشد.^۱

۱. برای نمونه نگاه کنید به: (علم دینی؛ دیدگاه‌ها و ملاحظات، ۱۳۹۷) و (گفتگوهای همایش مبانی فلسفی علوم انسانی، ۱۳۹۱).

در مقابل، برخی اساساً امکان تولید علم جامعه‌شناسی بر مبنای مفروضات فلسفی فیلسوفان مسلمان را رد کرده و با طرح ایده «امتناع تفکر و تصلب سنت در ایران»، نظام اندیشه در ایران را فاقد ظرفیت لازم برای تولید علوم انسانی می‌دانند.^۱

در بین فیلسوفان معاصر، سید محمدحسین طباطبایی با نگارش سلسله مقالاتی با نام «اصول فلسفه و روش رئالیسم»، با تمرکز بر نقد فلسفه‌های غیررئالیستی از جمله ایدئالیسم و ماتریالیسم دیالکتیک، به طرح‌ریزی معرفت‌شناسی ویژه‌ای پرداخت که مبتنی بر واقع‌گرایی بود. این معرفت‌شناسی گرچه در مقدمات و اصول خود، متکی بر معرفت‌شناسی فیلسوفان پیشین بود، ولی حائز نوآوری‌ها و بدایعی است که پیش از آن در آثار فیلسوفان مسلمان دیده نشده است. به‌ویژه طرح بحث وی درباره ادراکات اعتباری و دقت‌نظری‌هایی که در آن هست، نوعی فلسفه علوم اجتماعی را معرفی می‌کند. در سال‌های پس از انقلاب و با طرح مباحث مرتبط با بومی کردن علوم انسانی، بحث‌های پردامنه‌ای پیرامون امکان تولید علوم اجتماعی براساس معرفت‌شناسی ویژه علامه طباطبایی مطرح شده است. برای نمونه نگاه کنید به (طالبزاده، قانع‌راد، توکل و مرشدی، ۱۳۹۳). معرفت‌شناسی رئالیستی، ضمن اینکه مدعی است مکانیسم حصول معرفت برای همه افراد یکسان است، با دسته‌بندی انواع اندیشه بشری، معرفت علمی را یکی از انواع اندیشه‌های حقیقی می‌داند. همچنین با طرح بحث درباره اعتباریات بعدالاجتماع، موضع ویژه‌ای نسبت به هستی‌شناسی و روش‌شناسی مطالعه پدیده‌های اجتماعی مطرح می‌کند که دیدگاهی متمایز از مکاتبی همچون پوزیتیویسم و تفسیرگرایی است. به‌طوری که می‌توان براساس آن به طرح نظریه یا به تعبیر دقیق‌تر فرانظریه‌ای پیرامون نسبت عاملیت و ساختار پرداخت.

با در نظر گرفتن سه مسئله یا چالش نظری که مطرح شد، یعنی ۱. نزاع نظری پیرامون نسبت عاملیت و ساختار در علم جامعه‌شناسی؛ ۲. رد نظریات تولید شده در علم جامعه‌شناسی از سوی مدافعان تولید علوم انسانی اسلامی در کشور و ۳. رد امکان تولید علوم انسانی در نظام اندیشه فعلی در ایران، و نیز با توجه به معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبایی که به‌عنوان زمینه‌ای برای تولید علوم اجتماعی مطرح می‌شود، پژوهش حاضر تلاش خواهد کرد با اتکای به مواضع فلسفی فیلسوفان مسلمان و به‌طور ویژه علامه طباطبایی، به طرح نظریه عاملیت و ساختار در علم جامعه‌شناسی بپردازد.

۱. برای نمونه نگاه کنید به (طباطبایی س، ۱۴۰۰).

معرفت‌شناسی رئالیستی

در ابتدا تلاش خواهد شد بسته مفهومی برای پژوهش نظری حاضر مبتنی بر معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبایی ارائه شود. براساس معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبایی، کنش ارادی انسان، مقدمات ادراکی و عاطفی دارد. مقدمات ادراکی شامل تصورات و تصدیقات حقیقی و اعتباری می‌باشد (طباطبایی س.، ۱۳۶۴، ص ۱۶۲-۱۶۳). بنابراین لازم است پیش از توضیح بیشتر درباره مقدمات کنش ارادی، به بیان نحوه پیدایش ادراکات و عواطف در انسان بپردازیم.

پیدایش ادراکات

معرفت‌شناسی رئالیستی با این فرض شروع می‌شود که «فی‌الجمله واقعی‌تی هست.» طبق نظر علامه طباطبایی از منظر انسان، واقعیات یا درونی (نفسانی) اند، یا بیرونی (بیرون از نفس). هر شخص نسبت به واقعیات درونی خودش ادراکی بی‌واسطه دارد (علم حضوری). اولین واقعیت درونی که حضوراً (بی‌واسطه) درک می‌شود ادراک شخص از خودش است.^۱ همچنین شخص به کارهایی که با اراده و در دایره وجود خودش انجام می‌گیرد^۲ و نیز به قوا و وسایل و ابزاری که به وسیله آنها، این کارها را انجام می‌دهد^۳ ادراکی بی‌واسطه دارد (طباطبایی س.، ۱۳۶۴، ص ۴۳). طبق دیدگاه علامه، نوع دیگری از واقعیت درونی که بی‌واسطه درک می‌شود، «اثر واقعیت بیرونی» در نفس است که از طریق حواس و سلسله اعصاب به مغز منتقل شده است.^۴ بنابراین شرط لازم برای شکل‌گیری این نوع ادراک، مواجهه با واقعیت بیرونی است. تصورات حاصل از مواجهه با واقعیات بیرونی، عالم ذهن را تشکیل می‌دهند. سپس ذهن با ترکیب تصورات ساده، تصورات مرکب را می‌سازد و نیز پس از پدید آمدن تصورات مختلف، با مقابله و مقایسه آنها با یکدیگر، مفاهیم کلی (معقولات اولیه) را ساخته و بر مصادیق متعدد اطلاق می‌کند. دسته دیگری از ادراکات نیز که پس از پیدایش مفاهیم کلی و با فعالیت مخصوص عقل پدید خواهند آمد، معقولات ثانیه نام دارند. نخستین تصدیقات بر مبنای مقایسه این تصورات با یکدیگر

۱. نوع اول علم حضوری.

۲. نوع دوم علم حضوری.

۳. نوع سوم علم حضوری.

۴. نوع چهارم علم حضوری.

ساخته می‌شود.^۱ تمامی این اقسام تصورات و تصدیقات و طرز پیدایش آنها مبتنی بر مواجهه با واقعیت بیرونی است که علامه آنها را ادراکات حقیقی می‌نامد (طباطبایی س.، ۱۳۶۴، ص ۱۳۴-۱۳۵).

اما دسته دیگری از ادراکات نیز وجود دارد که تحت عنوان ادراکات اعتباری معرفی می‌شوند. ادراکات اعتباری از جنس تصدیق‌اند (سروش، ۱۳۷۳، ص ۳۴۵). اعتبار، عبارت است از «حد چیزی را به چیز دیگری دادن». این دسته از ادراکات محصول قوه واهمه هستند و «مطابق خارج از توهم [واهمه] ندارند». برخی از این تصدیقات ثابت و همیشگی است. مثل اعتبار وجوب یا اعتبار حُسن که هر کنش ارادی از سوی انسان واجد آنها است. همچنین برخی اعتباریات قائم بر فرد و برخی قائم بر جمع‌اند. منظور از قائم بر جمع بودن این است که قوام وجودی آنها، اجتماع است و نه فرد و وجود آنها مستلزم وجود اجتماع است. مثل اعتبار ریاست و مالکیت و زوجیت و.... اعتباریات قائم بر جمع که از آنها تحت عنوان اعتباریات بعد از اجتماع یا اجتماعی نام برده می‌شود، گاه محصول قرارداد و اعتبار گروهی از افراد هستند و گاه در فرایند یادگیری توسط افراد درونی شده‌اند (طباطبایی س.، ۱۳۸۷، ص ۱۵۹-۱۶۱).

پیدایش عواطف و هیجانات

همان‌طور که گفته شد فعل اختیاری مقدمات عاطفی یا هیجانی و به تعبیر علامه طباطبایی انفعالی هم دارد (طباطبایی س.، ۱۳۶۴، ص ۱۶۳). عواطف یا هیجانات، در پی ادراکات پدید می‌آیند و نسبت به آنها متأخرند. به عبارتی اگر انسان با واقعیتی مواجه شود و ادراکی حاصل کرده و در اثر آن تحت تأثیر قرار گیرد، هیجان یا عاطفه (که هیجانِ تثبیت شده است) پدید خواهد آمد. لذا می‌توان گفت که ممکن است پیدایش ادراکی منجر به پدید آمدن هیجان نشود، ولی هرجا هیجانی برای انسان حاصل شود، حتماً مسبوق به پیدایش ادراکی بوده است.

تاکنون گفته شد که کنش ارادی مقدمات ادراکی و عاطفی دارد و ادراکات نیز به دو دسته ادراکات حقیقی و ادراکات اعتباری تقسیم می‌شوند. همچنین گفته شد که ادراکات حقیقی محصول مواجهه با

۱. برای اطلاع از شرح مبسوط نحوه پیدایش ادراکات رجوع شود به مقالات اول الی ششم از کتاب اصول فلسفه و روش رئالیسم.

واقعیت‌اند و هیجانات و عواطف پس از پیدایش ادراکات پدید خواهند آمد. در ادامه انواع واقعیت و نحوه تمیز آنها از یکدیگر مورد بحث قرار خواهد گرفت.

انواع واقعیت

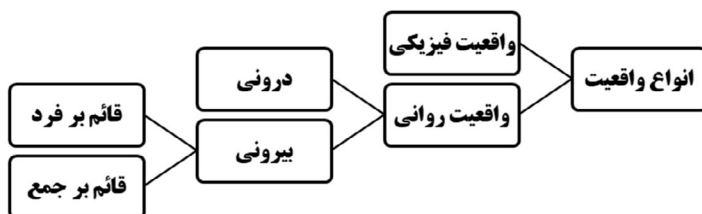
با فرض اینکه فی‌الجمله واقعیتی هست، ادراک واقعیت، محصول مقاومتی است که واقعیت در هنگام مواجهه با آن در برابر ما از خود نشان می‌دهد. یعنی با اراده ذهنی ما «نیست» نمی‌شود. ما با دو نوع مقاومت روبه‌رو هستیم. مقاومت روانی و مقاومت غیرروانی (فیزیکی). بر این اساس می‌توان واقعیات را به دو دسته تقسیم کرد؛ واقعیات روانی و واقعیات فیزیکی. چنان‌که گفته شد هر کس واقعیات روانی خودش را حضوراً درک می‌کند (علم حضوری) و ادراک واقعیات‌های فیزیکی منوط به مواجهه بیرونی با آنهاست (صدیق اورعی، ۱۳۶۸). البته طبق نظر علامه طباطبایی انسان این توانایی را دارد که به واقعیت روانی درون خود نیز نظر کرده و نسبت به آن تصویری حاصل کند (طباطبایی س.، ۱۳۶۴، ص ۳۷). اما مقاومت روانی منحصر در مواجهه درونی نیست. اگر واقعیت روانی در قلمرو واقعیت فیزیکی اثر بگذارد، به‌عنوان یک مواجهه بیرونی برای دیگران نیز قابل درک خواهد بود. به این طریق که انسان در مواجهه با اثر واقعیت روانی در قلمرو واقعیات فیزیکی، ابتدا آن مقاومت فیزیکی را درک کرده و سپس از طریق قیاس به نفس و برقرار کردن رابطه دلالت، پی به واقعیت دیگری می‌برد که همان واقعیت روانی است (صدیق اورعی، ۱۳۶۸).

از این بیان چند نتیجه حاصل می‌شود. اول اینکه اگر واقعیت روانی، در قلمرو واقعیات فیزیکی اثر نگذارد، برای دیگران قابل تجربه بیرونی و در نتیجه قابل درک نخواهد بود. دوم اینکه اگر دیگری قبلاً آن واقعیت روانی را به صورت درونی تجربه نکرده باشد، یا نسبت به آن آگاهی پیدا نکرده باشد، نمی‌تواند بین آن آثار فیزیکی (دال) و واقعیت روانی مورد نظر (مدلول) رابطه دلالت برقرار کند.^۱ سوم اینکه مواجهه بیرونی با واقعیت روانی، غیرمستقیم است و از دال (اثر واقعیت روانی در قلمرو فیزیکی) به مدلول (واقعیت روانی) می‌رسیم نه مستقیم به آن. و چهارم اینکه از آنجایی که ما اثر واقعیت روانی

۱. به‌عنوان مثال اگر فردی هیچ‌وقت در اثر خوشحالی گریه نکرده باشد و در نظام باورهای خود نیز گریه کردن را تنها، محصول ناراحتی و غصه بداند، نمی‌تواند با مشاهده اشک شوق در چهره دیگری، به وجود واقعیت روانی (خوشحالی) درون او پی ببرد.

در قلمرو فیزیکی را می‌بینیم و نه خود واقعیت روانی را، همواره برای پی بردن به واقعیت روانی نیازمند به این هستیم که بین اثر واقعیت روانی در واقعیت فیزیکی و خود واقعیت روانی، رابطه دلالت برقرار کنیم. یعنی همیشه نیازمند "معنا کردن" آن هستیم و به این معنا، تفهّم امر معنی‌دار، لازمه ادراک واقعیت روانی است.

پیشتر گفته شد که پاره‌ای ادراکات اعتباری انسان، قائم بر اجتماع می‌باشند. یعنی برای پیدایش آنها حضور دیگری اجتماعی شرط لازم است. کلیه قراردادهای اجتماعی و هنجارهای موجود در جامعه چنین‌اند. همچنین این ادراکات، به تعبیر دورکیم (۱۳۹۳، ص ۲۹). بنیادی اجتماعی دارند، یعنی قوام وجودی آنها بر اجتماع است و نه بر فردی خاص. اکنون باید تأکید کرد که قائم بر جمع بودن صفتی است که برای ادراکات اعتباری قابل طرح است و ادراکات حقیقی که در مواجهه با واقعیت حاصل می‌شوند، موصوف به چنین صفتی نخواهند بود.

نمودار ۱. دسته‌بندی انواع واقعیت

پس از طرح مباحث فوق می‌توان گفت براساس معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبائی هر یک از انواع واقعیت، می‌توانند موضوع شناخت قرار گیرند و اندیشه‌های علمی که یکی از انواع اندیشه‌های حقیقی محسوب می‌شوند، در اثر مواجهه با هر یک از انواع واقعیت و اعراض آنها حاصل خواهند شد. همچنین مناسب است این نکته نیز اضافه شود که طبق بیان علامه طباطبائی از واقعیت‌های خارجی دو مفهوم قابل انتزاع‌اند که عبارتند از وجود و ماهیت و اصالت در جهان خارج با وجود است (طباطبائی س، ۱۳۸۷، ص ۱۷۲). همچنین وجود بعضی از واقعیات فی‌نفسه است که به آن وجود مستقل گفته می‌شود و وجود بعضی امور، فی‌غیره است که آن را وجود رابط یا وجود ربطی گویند ((طباطبائی س، ترجمه نهاییه الحکمه، ۱۳۸۷، ص ۶۷). بر این اساس باید گفت که پدیده‌های اجتماعی، وجود ربطی

دارند. به این معنا که وجود و منشأ اثر بودن آنها متکی به وجودهای دیگر است و بدون حضور آنها این وجود ربطی هم وجود نخواهد داشت. تأمل در این معنا، درک عمیق‌تری از معنای جامعه و چپستی واقعیت‌های اجتماعی را حاصل خواهد کرد.

در ادبیات جامعه‌شناسی، واقعیات روانی قائم بر جمع،^۱ کنش اجتماعی و آثار آن و نیز نسبت بین موجودیت‌های اجتماعی (اعم از انضمامی و انتزاعی) به‌عنوان موضوعات مورد بررسی این علم معرفی شده‌اند. به‌عنوان مثال دورکیم (۱۳۹۳) اموری از قبیل هنجار و ماکس وبر (۱۳۹۲) کنش اجتماعی را موضوع مورد مطالعه جامعه‌شناسی معرفی می‌کنند. در بین نظریه‌پردازان متأخر، آرچر (۲۰۱۰) روابط میان موقعیت‌های اجتماعی را نیز به‌عنوان یکی از لایه‌های واقعیت اجتماعی و در نتیجه موضوع مورد مطالعه علم جامعه‌شناسی معرفی می‌کند.

نظریه عاملیت و ساختار براساس معرفت‌شناسی رئالیستی

اکنون می‌توان به آغاز سخن بازگشت و کنش ارادی را مورد بحث و بررسی بیشتری قرار داد. علامه طباطبایی، کنش را مجموعه‌ای از حرکات و سکانات دانسته که انسان با شعور و اراده برای رسیدن به یکی از مقاصد خود، روی ماده انجام می‌دهد (طباطبایی س.، ۱۳۸۸، ص ۱۰۸). چنان‌که گفته شد براساس معرفت‌شناسی رئالیستی، اراده علت عمل است و هر فعل ارادی که از سوی فرد رخ می‌دهد دارای مقدماتی است که عبارت‌اند از تصور، میل، تصدیق به برتری، شوق و اراده. در مرتبه نخست منظور از تصور این است که کنشگر در هر کنش نسبت به خود کنش، هدف آن و موضوع آن تصویری در ذهن دارد. همچنین نسبت به انجام آن کار تمایل و یا نسبت به انجام ندادن آن اکراه دارد. سپس باید تصدیق کند (یعنی این حکم را صادر کند) که انجام آن کنش در رفع نیاز او مفید است و ترجیح دارد. این حکم یک تصدیق حقیقی است که فرد بین دو امر واقع برقرار خواهد کرد. در پی این تصدیق شوق یا محبت شدید نسبت به کنش مورد نظر در کنشگر پدید خواهد آمد. پدید آمدن شوق موکد، اراده را به دنبال خواهد داشت که علت عمل خواهد بود. با این حال باید در نظر گرفت که پدید آمدن شوق مؤکد خودبه‌خود منجر به اراده و بروز کنش نخواهد شد. طبق دیدگاه علامه طباطبایی، هر کنش ارادی هنگام صدور از

۱. اموری از قبیل هنجار، فرهنگ، و... همان اعتباریات اجتماعی یا واقعیات روانی قائم بر اجتماع هستند.

کنشگر با دو اعتبار نیز همراه است. اول اعتبار وجوب یا ضرورت و دوم اعتبار حُسن. به بیان دیگر هر فعل ارادی که از انسان سر می‌زند، مسبوق به یک سلسله اندیشه‌های حقیقی و و یک سلسله اندیشه‌های اعتباری است (طباطبائی س.، ۱۳۸۷، ص ۱۸۱).

پس از بیان اینکه کنش دارای مقدمات روانی است باید اشاره کرد که طبق نظر علامه تکرار کنش، طی مقدمات درونی آن را تسهیل کرده و کار به جایی خواهد رسید که مقدمات روانی کنش همواره در ادراک و شعور انسانی حاضر بوده و با کمترین توجهی خودنمایی می‌کند. پدید آمدن چنین وضعیتی در واقعیت درونی انسان را خُلُق می‌نامند. به عبارتی خُلُق، صورتی ادراکی است که در واقعیت روانی انسان جای گرفته و در موقعیت‌های مختلف جلوه کرده و انسان را به اراده برای انجام عمل وا می‌دارد (طباطبائی س.، ۱۳۸۸، ص ۱۰۷). این مفهوم قرابت زیادی با مفهوم آگاهی عملی نزد آتونی گیدنز دارد. آگاهی عملی به تعبیر گیدنز بیانگر وضعیتی است که عامل انسانی در عین حال که نسبت به آنچه انجام می‌دهد آگاهی و ارزیابی دارد، اما لزوماً قادر به بیان آن نیست. به عبارتی این وضعیت به بروز اعمالی اشاره دارد که فرد از روی عادت و با اتکا به تجارب پیشین انجام می‌دهد (ریتزر، ۱۳۹۸، ص ۶۶۱-۶۶۲).

اشاره شد که تصور از کنش، هدف و موضوع آن، از جمله مقدمات ضروری هر کنش ارادی است. و پیشتر گفته شد که پیدایش تصورات، محصول مواجهه با واقعیات (درونی و بیرونی) است. همچنین پیدایش هیجانات و عواطف نیز در پی پیدایش ادراکات خواهد بود و حضور آنها در مقدمات فعل ارادی نیز چنین است. یعنی اگر تصویری از کنش، هدف و موضوع آن نزد کنشگر نباشد، میل و شوق به انجام کنش نیز در او پدید نخواهد آمد. در نتیجه می‌توان گفت که هریک از انواع واقعیات می‌توانند بر مقدمات کنش اختیاری اثر بگذارند. واقعیات، در پیدایش ادراکات و عواطف شرط لازم می‌باشند. یعنی اگر چنانچه مواجهه با واقعیت صورت نگیرد، ادراک و هیجانی نیز حاصل نخواهد شد. به عبارتی انواع واقعیات، بر روی ادراکات و عواطف ما تأثیر گذاشته و واقعیت روانی ما را متأثر می‌کنند. در نتیجه کنش ارادی نیز که مقدمات روانی دارد، از وجود واقعیات متأثر می‌شود. با این تفاوت که انواع واقعیات در پیدایش ادراکات و عواطف ما علت موجه می‌باشند. ولی در بروز کنش ارادی علت مُعدّه هستند، یعنی نقش عامل زمینه‌ساز و تسهیل‌گر را ایفا می‌کنند، نه عامل پدیدآور. توضیح اینکه واژه علت اصطلاحات گوناگونی دارد. علت موجه، علتی است که هستی و واقعیت

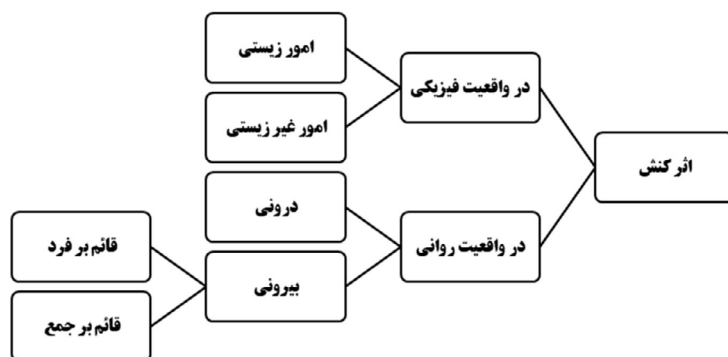
معلول از او می‌باشد. اما علل معده تنها زمینه‌ساز تحقق معلول هستند و شرایط وجود آن را فراهم می‌کنند (طباطبایی س.، ۱۳۸۸، ص ۳۷۲-۳۷۳).

از سوی دیگر واقعیات منشأ اثراند و کنش نیز به‌عنوان یک امر واقعی، بر روی واقعیت‌هایی که با آنها در تماس است اثر خواهد داشت. بر این اساس می‌توان گفت کنش ارادی انسان هم در واقعیت فیزیکی و هم در واقعیت روانی اثر دارد (یا می‌تواند اثر داشته باشد اعم از آثار خواسته یا قصدشده و آثار ناخواسته). اثر کنش در واقعیت فیزیکی می‌تواند در امور زیستی یا غیرزیستی باشد. ولی در هر صورت اثری بیرونی است. اما اثر کنش در واقعیت روانی، گاه درونی است و گاه بیرونی. منظور از اثر کنش در واقعیت روانی درونی، اثری است که عمل فرد بر حالات روانی او باقی خواهد گذاشت، مثل شادی و رنج. اثر روانی بیرونی و فردی نیز، پدید آمدن همین آثار در دیگری در اثر کنش است. علاوه بر این، کنش می‌تواند روی واقعیات روانی قائم بر جمع نیز اثرگذار باشد و این یکی از وجوه مهم و مورد توجه در علم جامعه‌شناسی است.

همان‌طور که گفته شد، برای شکل‌گیری پاره‌ای از اعتباریات، وجود دیگری اجتماعی، شرط است. همچنین اعتباریات اجتماعی، بر روان جمعی استوار هستند. توضیح اینکه عمل اجتماعی (عمل جهت‌گیری شده به دیگری) زمانی که در مقابل خود عمل دیگری را برانگیزاند، تعامل اجتماعی رخ می‌دهد و تعامل تحت شرایطی استمرار پیدا خواهد کرد. استمرار تعامل، الگوی انجام آن را تثبیت می‌کند. به عبارتی واقعیتی روانی که عبارت است از «ادراکات و عواطفی مشخص، پیرامون نحوه انجام کنشی خاص»، پدید خواهد آمد. در نتیجه می‌توان گفت، هنجارهای اجتماعی که شکلی از اعتباریات اجتماعی یا ادراکات اعتباری قائم بر اجتماع هستند، محصول کنش‌های متقابل و مستمر افراد در طول زمان می‌باشند (صدیق اورعی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۳۶۳). علاوه بر آثار کنش فردی، کنش به شکل جمعی^۱ آن نیز آثار روانی و بیرونی ویژه‌ای پدید خواهد آورد که عمل فردی به تنهایی قادر به تولید آن نیست. ذکر این نکته لازم است که عمل هم در شکل فردی و هم در شکل جمعی آن، می‌تواند دارای آثار خواسته و نیت‌مند و یا آثار ناخواسته باشد و انواع واقعیات و اعراض آنها می‌تواند از کنش فردی یا جمعی متأثر شوند. به‌طور مشخص برخی از محققان موضوع مورد مطالعه علم جامعه‌شناسی را آثار ناخواسته کنش جمعی انسان‌ها تعریف کرده است (Boud-

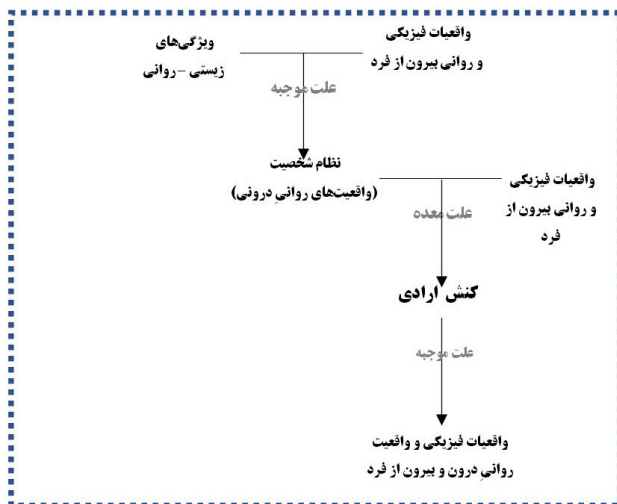
۱. منظور کنش هماهنگ گروهی از افراد نیست. بلکه کنش مشابه فردی توسط تعداد زیادی از افراد مدنظر است.

on, 1982). پس از بیان دسته‌بندی انواع آثار کنش، باید گفت که آثار کنش، چنان‌که از اسمشان پیداست، معلول کنش هستند و کنش در شکل فردی یا جمعی آن، برای آنها علت موجب محسوب می‌شود. نمودار زیر انواع آثار کنش را در شکل فردی و جمعی آن نشان می‌دهد.

نمودار ۲. انواع آثار عمل

براساس آنچه گفته شد، می‌توان به سؤال اصلی پژوهش بازگشت و مدل رابطه عاملیت و ساختار (جهان بیرون از عاملیت) را ارائه کرد. نخست در سطح هستی‌شناسی روشن شد که پدیده‌های اجتماعی یکی از انواع واقعیت هستند و می‌توان آنها را به مثابه واقعیت بیرونی در نظر گرفت. در نتیجه واقعیت‌های اجتماعی و عوارض آنها، یعنی کمیت، کیفیت و نسبت بین آنها می‌توانند منشأ اثر باشند. دوم اینکه کنش اختیاری دارای مقدمات ادراکی و عاطفی است و انواع واقعیت بر مقدمات کنش اثر می‌گذارند، ولی برای کنش علت موجب نیستند. به عبارتی کنش اختیاری مقدماتی دارد که این مقدمات لزوماً اختیاری نیست (گرچه می‌تواند باشد) و از واقعیت‌های مختلف تأثیر می‌پذیرد. ولی این تأثیرگذاری، کنش را تعیین نمی‌کند بلکه برای آن در حکم علت مُعدّه یا عامل زمینه‌ساز و تسهیل‌گر است. از سوی دیگر طبق تعریف علامه، کنش مجموعه‌ای از حرکات و سکانات است که انسان با شعور و اراده برای رسیدن به یکی از مقاصد خود، روی ماده انجام می‌دهد. به عبارتی کنش نیز یک امر واقعی است و منشأ اثر است. کنش برای آثاری که از خود به جا خواهد گذاشت، علت موجب است. یعنی پدید آمدن آنها محصول و نتیجه کنش است. این آثار می‌تواند خواسته یا ناخواسته باشد. مطابق با مباحث فوق می‌تواند مدل نظری رابطه بین عاملیت و ساختار را به شکل زیر ارائه داد.

نمودار ۳. نحوه تأثیر و تأثر واقعیت اجتماعی و کنش، مبتنی بر معرفت‌شناسی رئالیستی

همان‌طور که این نمودار نشان می‌دهد، واقعیت‌های بیرون از فرد، اعم از واقعیت‌های فیزیکی و روانی را می‌توان در دو مرحله منشأ اثر دانست. به عبارتی این واقعیت‌ها هم در شکل‌گیری نظام شخصیت یا واقعیت‌های روانی فرد تأثیرگذارند و هم در بروز کنش‌های ارادی از سوی او. با این تفاوت که واقعیت‌های بیرون از فرد در کنار ویژگی‌های زیستی-روانی او برای شکل‌گیری نظام شخصیت، علت موجهه محسوب می‌شوند. شخصیت، نظام سازمان‌یافته‌ای از مواضع فرد نسبت به امور گوناگون است و موضع، ادراکات و عواطف فرد نسبت به یک موضوع و طرز برخورد او در قبال آن را مشخص می‌کند (صدیق‌اورعی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۲۷۲). در نتیجه می‌توان گفت که واقعیت‌های بیرون از فرد، در شرایطی که پیشتر گفته شد پدیدآورنده واقعیت‌های روانی یا درونی او هستند. اما در بروز کنش ارادی از سوی فرد، هم نظام شخصیت و هم واقعیت‌های فیزیکی و روانی بیرون از او، علت معدده خواهند بود. یعنی نقش عامل زمینه‌ساز را دارند. از این رو است که کنش هیچ‌گاه به‌طور قطعی توسط شخصیت فرد یا محیط پیرامون او تعیین نمی‌شود.

همچنین می‌توان گفت که عوارض پدیده‌های مزبور، یعنی کمیت، کیفیت و نسبت بین آنها می‌تواند منشأ اثر باشد. به‌عنوان مثال واقعیت‌های اجتماعی که براساس معرفت‌شناسی رئالیستی می‌توان آنها را اعتباریات اجتماعی دانست به مثابه یک واقعیت در برابر ما از خود مقاومت نشان می‌دهند و با اراده ذهنی ما تغییر نمی‌کنند. لذا می‌توان گفت ما هم از کمیت و کیفیت وجود این واقعیت‌ها تأثیر می‌پذیریم و هم

از نسبت بین آنها. به بیان دیگر نسبت یا رابطه بین واقعیات مختلف، از جمله واقعیات اجتماعی می‌تواند منشأ اثر باشد. تحلیل شبکه در جامعه‌شناسی، شاخه‌ای است که «بر مطالعه رابطه بین موجودیت‌های اجتماعی (اعم از موجودیت‌های انضمامی مثل فرد و گروه و موجودیت‌های انتزاعی مثل نماد و هنجار) می‌پردازد» (چلبی، ۱۳۹۴، ص ۵۰-۵۱). براساس مطالب فوق معلوم می‌شود که در رویکرد رئالیستی، بررسی علمی پدیده‌های اجتماعی منحصر در بررسی روابط بین واقعیت‌های اجتماعی نیست و حیثیت‌های دیگر آن نیز قابل مطالعه است و در مدل نظری رابطه عاملیت و ساختار که در بالا نشان داده شد، جهان پیرامون فرد، اعم از واقعیات فیزیکی و غیرفیزیکی (روانی) می‌تواند بر کنشگر اثر بگذارند. علاوه بر این با یادآوری مباحث نخستین، باید اشاره کرد که برای شناخت واقعیت‌های اجتماعی پیرامون فرد، می‌توان با مشاهده نمود این واقعیات در واقعیت فیزیکی، به وجود آنها پی برد و با برقراری رابطه دلالت به فهم و معنای آنها پرداخت. به عبارتی مشاهده خام همواره می‌تواند در معرض خطا و سوءتفسیر قرار گیرد و لازم است با معناکاوای در شناخت واقعیت اجتماعی دقیق شد.

همچنین لازم است به این نکته توجه کرد که واقعیت‌های پیرامون فرد و به‌ویژه واقعیات اجتماعی از آنجایی که به‌عنوان عامل زمینه‌ساز می‌توانند بر کنش ارادی افراد زیادی اثر بگذارند و انجام شکل خاصی از کنش را تسهیل کنند، در نتیجه آثار انباشتی کنش‌های صورت‌گرفته تحت این عوامل می‌تواند آثار ویژه‌ای به خصوص در واقعیات اجتماعی به جای گذارد. این موضوع می‌تواند مکانیسم تغییرات اجتماعی و اثرگذاری واقعیت‌های اجتماعی را که یکی از مباحث مهم در جامعه‌شناسی است، توضیح دهد.

نتیجه‌گیری

علم جامعه‌شناسی از ابتدای پیدایش، درگیر چالش‌هایی نظری بوده است که برخی از آنها تا به امروز ادامه یافته‌اند. به‌طور ویژه فقدان وفاق معرفت‌شناختی مانع بزرگی برای انباشت نظری در این علم پدید آورده است. از سوی دیگر علم جامعه‌شناسی در داخل ایران نیز با چالش‌های نظری ویژه‌ای روبه‌رو است که عمدتاً بر محور امکان یا امتناع تولید علوم انسانی بومی و نیز نحوه مواجهه با نظریات رایج این علوم قرار گرفته و در نتیجه چالش‌های مضاعفی را پیش روی نظریه‌پردازی در جامعه‌شناسی ایران قرار داده است.

در سال‌های اخیر پژوهش‌های نظری و تطبیقی مختلفی در رابطه با شرایط امکان علوم اجتماعی بر مبنای نظریات فیلسوفان مسلمان صورت گرفته است. در این میان معرفت‌شناسی فلسفه رئالیسم که از سوی سیدمحمدحسین طباطبائی معروف به علامه طباطبائی طرح شده، موضوع کاوش‌های نظری فراوانی بوده است. به‌طور مشخص ظرفیت نظریه اعتباریات و تفکیک اندیشه‌های حقیقی از اعتباری، در طرح‌ریزی معرفت‌شناسی علوم اجتماعی در پژوهش‌های مختلف مورد اشاره قرار گرفته است.

در این پژوهش تلاش شد با بهره‌گیری از معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبائی، طرحی از نظریه عاملیت و ساختار و به عبارتی چگونگی تأثیرپذیری کنش از جهان پیرامون و نیز تأثیرگذاری بر آن معرفی شود. برای این منظور با بررسی مباحث مطرح در معرفت‌شناسی رئالیستی نشان داده شد که کنش ارادی، مقدمات روانی (ادراکی و عاطفی) دارد و واقعیت‌های پیرامون کنشگر می‌توانند بر شکل‌گیری این مقدمات اثر بگذارند. ولی کنش ارادی تحت تأثیر نظام شخصیت و واقعیت‌های پیرامون فرد است و این واقعیات برای آن نقش عامل زمینه‌ساز را دارند. از سویی کنش بیرونی^۱ نیز خود یک واقعیت فیزیکی است که آثاری در واقعیات زیستی و روانی (اعم از درونی و بیرونی) به همراه دارد. با دقت در این معنا روشن شد که واقعیات اجتماعی، گرچه نقش عامل زمینه‌ساز را دارند ولی با تسهیل انجام شکل خاصی از کنش در سطح وسیع می‌توانند با واسطه کنش، آثار و پیامدهایی در دیگر واقعیات (اعم از فیزیکی و اجتماعی) داشته باشند و بدین طریق می‌توان به مکانیسم تأثیر و تأثر واقعیات اجتماعی پی برد. از بحث فوق می‌توان نتیجه گرفت که در مطالعه کنش، با علیت‌های ترکیبی و عوامل زمینه‌ساز مواجهیم و شناسایی این ترکیب عوامل و میزان تسهیل‌کنندگی آنها در بروز کنش از جمله موضوعات مهم در مطالعات جامعه‌شناختی خواهد بود.

در بین نظریه‌پردازانی که به مسئله عاملیت و ساختار پرداخته‌اند پیر بوردیو روایت مشابهی را ارائه کرده است. از نظر بوردیو کنش‌ها را نه می‌توان براساس وضعیت‌هایی که در آن رخ می‌دهند (وضعیت‌های کنونی که ظاهراً پدیدآورنده کنش‌ها هستند) استنتاج کرد و نه از وضعیت‌های گذشته آنها (وضعیت‌هایی که بر سازنده کنش عادت‌واره‌اند)، بلکه فقط می‌توان با ربط دادن این دو دسته از وضعیت‌های اجتماعی

۱. در این مقاله تأکید بر کنش بیرونی است؛ در برابر کنش درونی که عبارت از کنش ادراکی و کنش عاطفی است (ر.ک. (صدیقی اورعی، ۱۳۶۸)).

تبیین کرد: وضعیت‌های اجتماعی که در آنها عادت‌واره به مثابه پدیدآورنده کنش‌ها شکل می‌گیرد و وضعیت‌های اجتماعی که عادت‌واره در آنها تحقق می‌یابد (جلائی‌پور و محمدی، ۱۳۸۷) به نقل از (Bourdieu, 1992).

در بین نظریه‌پردازان متأخر، مارگارت آرچر با اخذ رویکرد رئالیستی موضع قابل توجهی نسبت به مسئله عاملیت و ساختار دارد. آرچر قائل به وجود لایه‌های متفاوت واقعیت اجتماعی است و نیز به وجود رابطه متقابل بین لایه‌های مختلف باور دارد، با طرح مفهوم دوگانگی تحلیلی، رویکرد روشی ویژه‌ای را برای بررسی این رابطه، یعنی رابطه بین عاملیت و ساختار، ارائه می‌کند (Archer, 2010). باید تأکید کرد که اصطلاح دوگانه‌انگاری تحلیلی به این نکته اشاره دارد که متمایز پنداشتن عاملیت از ساختار، در مقام تحلیل است. به عبارتی آرچر وجود واقعیت اجتماعی به مثابه یک شیء جدا از شخص را رد کرده و تأکید می‌کند که بدون وجود انسان‌ها، واقعیت اجتماعی وجود ندارد و این واقعیت خود را به واسطه رفتار انسان‌ها آشکار می‌سازد. فرد و جامعه از نظر آرچر هم‌زیستی غیرقابل انفکاک دارند و بر این اساس، اتخاذ روشی‌شناسی تبیینی دوگانه‌انگار، ضروری است. یعنی روش‌شناسی‌ای که فرد و جامعه را به لحاظ تحلیلی از یکدیگر متمایز کند و امکان دهد رابطه‌های مختلف بین آنها مورد پژوهش قرار گیرد (پارکر، ۱۳۸۶).^۱ همان‌طور که گفته شد در معرفت‌شناسی رئالیستی اخذشده از نظریه علامه طباطبایی، برخی امور روانی قائم بر اجتماع بوده و به مثابه واقعیت در برابر فرد از خود مقاومت نشان می‌دهد. در عین حال از آنجایی که این واقعیات وجوداً از جنس واقعیات روانی می‌باشند، همواره افراد حاملان آن هستند و بدون فرض وجود انسان، واقعیات اجتماعی یا واقعیات روانی قائم بر جمع نیز وجود نخواهد داشت. در نتیجه می‌توان گفت مباحث مطرح‌شده در مقاله حاضر نزدیک به رویکرد ارائه‌شده توسط آرچر است. بنا بر نظر آرچر، کنش نیت‌مند که متکی بر ویژگی‌های روان‌شناختی فرد است، همواره درون ساختار اجتماعی رخ می‌دهد. در نتیجه ساختار نسبت به کنش، تقدم زمانی دارد. اما اثر ساختار بر روی کنش، اثر تعیین‌کنندگی نیست. بلکه ساختار اثر مشروط‌کنندگی دارد. در واقع فرد مبتنی بر ویژگی‌های

۱. این مطلب مأخوذ از کتاب ساخت‌یابی جان پارکر؛ ذیل بخش سوم و تیت «مفهوم‌سازی درباره نظام‌های اجتماعی» قرار دارد. با توجه به اینکه در کتاب‌های الکترونیکی، شماره صفحه کتاب در نسخه کاغذی مشخص نیست، امکان درج شماره صفحه در ارجاع به متن وجود نداشته است.

روان‌شناختی خویش اقدام به کنش می‌کند. ولی این کنش تحت شرایط ساختاری محدود و مقید شده است. همچنین کنشی که تحت تأثیر شرایط ساختاری رخ داده است، در زمان بعد بر روی ساختار، اثر علی داشته و آن را بازتولید یا متحول می‌کند (Archer, 1995, pp. 157-168).

تعریف آرچر از کنش یا عاملیت، نزدیک به مفهوم کنش ارادی در بینش رئالیستی علامه طباطبایی است. گرچه جزئیات ویژه آن را ندارد. همچنین می‌توان گفت آرچر همانند مدل مستخرج از معرفت‌شناسی رئالیستی، تأثیر شرایط ساختاری و فرهنگ که فرد درون آنها به کنش متقابل می‌پردازد را بر روی این کنش‌ها، از جنس تأثیرات محدودکننده می‌داند و نه تأثیر علی. به عبارتی طرح بحث وی نزدیک به مفهوم علت معده در معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبایی است. همچنین وی تأثیر کنش‌های متقابل اجتماعی را بر روی ساختار و فرهنگ، تأثیر علی می‌داند و از این منظر نیز مشابه با تعریف مستخرج از معرفت‌شناسی رئالیستی علامه طباطبایی می‌باشد.

منابع

- پارکر، جان. (۱۳۸۶). ساخت‌یابی. (حسین قاضیان، مترجم). تهران: نشر نی.
- جلالی‌پور، حمیدرضا، و محمدی، جمال. (۱۳۸۷). نظریه‌های متأخر جامعه‌شناسی. تهران: نشر نی.
- چلبی، مسعود. (۱۳۹۳). تحلیل نظری و تطبیقی در جامعه‌شناسی. تهران: نشر نی.
- چلبی، مسعود. (۱۳۹۴). تحلیل اجتماعی در فضای کنش. تهران: نشر نی.
- حسنی، سیدحمیدرضا، علیپور، مهدی، و موحد ابطحی، سیدمحمدتقی. (۱۳۹۷). علم دینی؛ دیدگاه‌ها و ملاحظات. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- دورکیم، امیل. (۱۳۹۳). قواعد روش جامعه‌شناسی. (علی محمد کاردان، مترجم). تهران: دانشگاه تهران.
- ریتزر، جورج. (۱۳۹۸). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر. (محسن ثلاثی، مترجم). تهران: انتشارات علمی.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۳). تفرج صنع. تهران: صراط.
- صدیق اورعی، غلامرضا. (۱۳۶۸). ماهیت پدیده اجتماعی به زبان منطق. رشد آموزش علوم اجتماعی، شماره ۲، ۵۵-۶۰. تهران: دفتر انتشارات کمک‌آموزشی.
- صدیق اورعی، غلامرضا، فرزانه، احمد، باقری، مهدیه، و محمدی، سیده شیوا. (۱۳۹۸). مبانی جامعه‌شناسی؛ مفاهیم و گزاره‌های پایه. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- طالب‌زاده، سیدحمید، قانع‌راد، سیدمحمدامین، توکل، محمد، و مرشدی، ابوالفضل. (۱۳۹۳). شرایط امکان علوم اجتماعی در فلسفه اجتماعی علامه طباطبائی در پرتو مقایسه تطبیقی با فلسفه اجتماعی کانت. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۴(۱)، ۵۵-۸۶.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین. (۱۳۶۴). اصول فلسفه و روش رئالیسم - جلد دوم. تهران: صدرا.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین. (۱۳۶۴). اصول فلسفه و روش رئالیسم - جلد سوم. تهران: صدرا.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین. (۱۳۸۷). اصول فلسفه و روش رئالیسم. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین. (۱۳۸۷). ترجمه نهایی الحکمه. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین. (۱۳۸۸). بررسی‌های اسلامی ج ۱. قم: مؤسسه بوستان کتاب.

- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۸۸). ترجمه و شرح بدایه الحکمه. (علی شیروانی، مترجم). قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- طباطبایی، سیدجواد. (۱۴۰۰). ابن خلدون و علوم اجتماعی؛ گفتار در شرایط امتناع. تهران: مینوی خرد.
- نمازی، محمود (به کوشش). (۱۳۹۱). گفتگوهای همایش مبانی فلسفی علوم انسانی. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- وبر، ماکس. (۱۳۹۲). اقتصاد و جامعه. (عباس منوچهری، مهرداد ترابی‌نژاد، و مصطفی عمادزاده، مترجمان). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

References

- Archer, M. S. (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge University Press.
- Archer, M. S. (2010). "Morphogenesis versus Structuration: On Combining Structure and Action." *British Journal of Sociology*, 61(Suppl. 1), 225-252. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2009.01245.x>
- Boudon, R. (1982). *The Unintended Consequences of Social Action*. Macmillan.
- Bourdieu, P. (1992). *The Logic of Practice* (R. Nice, Trans.). Stanford University Press.
- Chalabi, M. (2014/1393). *Taḥlīl-e Naẓarī va Taṭbīqī dar Jāme'eh-shenāsī* [Theoretical and Comparative Analysis in Sociology]. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Chalabi, M. (2015/1394). *Taḥlīl-e Ejtemā'ī dar Fazā-ye Koneh* [Social Analysis in the Space of Action]. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Durkheim, É. (2014/1393). *Qavā'ed-e Ravesh-e Jāme'eh-shenāsī* [Rules of Sociological Method] (A. Kardan, Trans.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Hasani, S., Alipour, M., & Movahed Abtahi, M. (2018/1397). *'Elm-e Dīnī: Dīdgāhhā va Molāheẓāt* [Religious Science: Perspectives and Considerations]. Qom: Research Institute for Hawza & University. [In Persian]
- Jalaeipour, H., & Mohammadi, J. (2008/1387). *Naẓarīyeh-hā-ye Mota'akher-e Jāme'eh-shenāsī* [Late Sociological Theories]. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Namazi, M. (2012/1391). *Goftogūhā-ye Hamāyesh-e Mabānī-ye Falsafī-ye 'Olūm-e Ensānī* [Conference Dialogues on the Philosophical Foundations of the Humanities].

- Qom: Enteshārāt-e Mo'asseseh-ye Āmūzeshī va Pazhūheshī-ye Emām Khomeynī. [In Persian]
- Parker, J. (2007/1386). Sākht-yābī [Structuration] (H. Ghazian, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
 - Ritzer, G. (2019/1398). Naẓarīyeh-ye Jāme'eh-shenāsī dar Dorān-e Mo'āṣer [Sociological Theory in the Contemporary Era] (M. Salasi, Trans.). Tehran: Enteshārāt-e 'Elmī. [In Persian]
 - Sediq-Oraei, G. (1989/1368). "Māhīyat-e Pādīdeh-ye Ejtemā'ī be Zabān-e Manteq" [The Nature of the Social Phenomenon in the Language of Logic]. Roshd-e Āmūzesh-e 'Olūm-e Ejtemā'ī. <https://ensani.ir/fa/article/213296> [In Persian]
 - Sediq-Oraei, G., et al. (2020/1398). Mabānī-ye Jāme'eh-shenāsī: Mafāhīm va Gozārehhā-ye Pāyeh [Foundations of Sociology: Concepts and Basic Propositions]. Qom: Research Institute for Hawza & University. [In Persian]
 - Soroush, A. (1994/1373). Tafarroj-e Son' [Essays]. Tehran: Serat. [In Persian]
 - Tabataba'i, M. H. (1985/1364a). Oṣūl-e Falsafeh va Ravesh-e Re'ālism [Principles of Philosophy and the Method of Realism] (Vol. 2). Tehran: Sadra. [In Persian]
 - Tabataba'i, M. H. (1985/1364b). Oṣūl-e Falsafeh va Ravesh-e Re'ālism [Principles of Philosophy and the Method of Realism] (Vol. 3). Tehran: Sadra. [In Persian]
 - Tabataba'i, M. H. (2008/1387a). Oṣūl-e Falsafeh va Ravesh-e Re'ālism [Principles of Philosophy and the Method of Realism]. Qom: Būstān-e Ketāb. [In Persian]
 - Tabataba'i, M. H. (2008/1387b). Tarjomeh-ye Nahāyeh al-Ḥikmeh [Translation of Nahayeh al-Hikmeh]. Qom: Būstān-e Ketāb. [In Persian]
 - Tabataba'i, M. H. (2009/1388a). Barrasīhā-ye Eslāmī [Islamic Studies] (Vol. 1). Qom: Būstān-e Ketāb. [In Persian]
 - Tabataba'i, M. H. (2009/1388b). Tarjomeh va Sharḥ-e Bīdāyeh al-Ḥikmeh [Translation and Commentary of Bidayah al-Hikmah] (A. Shirvani, Trans.). Qom: Būstān-e Ketāb. [In Persian]
 - Tabataba'i, S. J. (2021/1400). Ibn Khaldūn va 'Olūm-e Ejtemā'ī: Goftārī dar Sharāyeṭ-e Emtenā' [Ibn Khaldun and the Social Sciences: Essays on Conditions of Impossibility]. Tehran: Mīnū-ye Kherad. [In Persian]
 - Talebzadeh, S., Qanaei-Rad, M., Tavakkol, M., & Morshadi, A. (2014/1393). "Sharāyeṭ-e Emkān-e 'Olūm-e Ejtemā'ī dar Falsafeh-ye Ejtemā'ī-ye 'Allāmeḥ Ṭabāṭabā'ī dar Par-

tow-e Moqāyeseh-ye Taṭbīqī bā Falsafeh-ye Ejtemā'i-ye Kānt" [Conditions of Possibility of Social Sciences in Allameh Tabataba'i's Social Philosophy: A Comparative Reading with Kant]. *Nazarīyeh-hā-ye Ejtemā'i-ye Motafakkerān-e Mosalmān*, 4(1), 55-86. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2014.57076> [In Persian]

- Weber, M. (2013/1392). *Eqtešād va Jāme'eh* [Economy and Society] (A. Manouchehri, M. Torabi-Nezhad, & M. Emadzadeh, Trans.). Tehran: SAMT. [In Persian]